

УДК 94:[323.232](477+(47+57)) “1918”
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-110-119

Borys Malynovsky

*PhD (in History), Associate Professor, postdoctoral,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>
e-mail: malinovskiyboris73@gmail.com*

POLITICAL PROPAGANDA IN UKRAINE (1918): THE HETMAN GOVERNEMENT AND THE BOLSHEVIKS

Abstract. *The purpose of the research is to determine the peculiarities of propaganda activities of rivals in the struggle for control over Ukraine (1918) - the government of Hetman Pavlo Skoropadsky and the government of communist Russia.*

The scientific novelty of the research is seen in the fact that for the first time in historical science, actual material on the topic is analyzed, conclusions and generalizations are reasoned.

Consideration of the topic leads to the following conclusions. The main features of Russian communist propaganda (power, scale, assertiveness, as well as shamelessness, lying and being of manipulative nature) were fully manifested during the struggle of the Bolsheviks for the conquest of Ukraine. The Hetman government neglected the defining principles of effective propaganda – intensity, scale, and persistence. The constructive political programme of the Hetmanate, aimed at creating a strong Ukrainian national state and ensuring well-being and security of citizens, at a compromise solution of social problems (including the main one – land problem), was implemented without broad public support. This was explained by the fact that the advantages of the political measures of the government of the Ukrainian State were not explained to society.

Key words: *Ukrainian State, Hetman Pavlo Skoropadsky, German troops in Ukraine (1918), agrarian reform, information activity, press, ideology.*

Борис Малиновський

*кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри археології та спеціальних
галузей історичної науки, Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>
e-mail: malinovskiyboris73@gmail.com*

ПОЛІТИЧНА ПРОПАГАНДА В УКРАЇНІ (1918): ГЕТЬМАНСЬКИЙ УРЯД І БІЛЬШОВИКИ

Анотація. *Метою пропонуваного дослідження є визначити особливості пропагандистської діяльності суперників у боротьбі за контроль над Україною в 1918 р.: уряду гетьмана Павла Скоропадського й уряду комуністичної Росії.*

Наукова новизна *результатів дослідження пов'язана з тим, що вперше в історичній науці здійснено аналіз фактичного матеріалу з теми, обґрунтовано висновки і узагальнення.*

Розгляд теми підводить до таких висновків. Основні риси російської комуністичної пропаганди – потужність, розмах, наполегливість (а також безсоромність, брехливість та маніпулятивний характер) – повною мірою виявилися під час боротьби більшовиків за підкорення України у 1918 р. Гетьманським же урядом визначальні засади ефективної пропаганди – інтенсивність, масштабність, наполегливість – були залишені без уваги. Конструктивна політична програма Гетьманату, спрямована на створення міцної української національної держави та забезпечення добробуту й безпеки громадян, на компромісне розв'язання соціальних проблем (зокрема, аграрної), впроваджувалася без широкої суспільної підтримки. Не в останню чергу це пояснювалося тим, що переваги політичних заходів уряду Української Держави не були роз'яснені суспільству.

Ключові слова: *Українська Держава, гетьман Павло Скоропадський, німецькі війська в Україні (1918), аграрна реформа, інформаційна діяльність, преса, ідеологія.*

Постановка проблеми. Політична пропаганда – це усне й друковане роз'яснення політичної програми, ознайомлення громадськості з цілями й змістом політичного курсу, обґрунтування його доцільності перед суспільними групами. Інформаційно-пропагандистська робота є важливим складником політичної діяльності. Політичній силі, нездатній переконати суспільство у необхідності впроваджуваних нею заходів, годі розраховувати на широку підтримку в боротьбі за владу, а отже – на перемогу в цій боротьбі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пропагандистську діяльність більшовиків в Україні 1917 – 1918 рр. висвітлено у чисельних публікаціях. Це, зокрема, видані в радянський час статті й книги В. Буднікова, М. Дмитрієнко, Б. Корольова, В. Солдатенка, В. Чуприни, П. Шморгуна¹. Про інформаційну же політику уряду Української Держави (квітень–грудень 1918 р.) спеціальні роботи відсутні.

Мета пропонованої статті – визначити особливості пропагандистської діяльності уряду Української Держави, порівняно з пропагандистськими заходами його суперника в політичній боротьбі – урядом комуністичної Росії.

Виклад основного матеріалу. Відсутність наукових робіт про пропаганду як напрям діяльності гетьманської влади не повинна дивувати, адже для дослідника тут небагато роботи – комплексних заходів у цій сфері уряд Гетьманату не проводив. «Скажу, що наш уряд в одній дуже важливій галузі державного управління був обурливо слабкий і бездарний. Я цю помилку почав виправляти, але пізно. Я хочу вказати на те, що народонаселення зовсім не було проінформовано про нашу роботу. Преса й будь-яка пропаганда були геть відсутні. У мене ця справа зовсім не йшла, незважаючи на те, що я з першого ж дня мого управління країною усвідомлював значення преси й, узагалі, правильної постановки пропаганди наших ідей», – зазначав у спогадах гетьман Павло Скоропадський².

Пропагандистська кампанія на підтримку гетьманського уряду зводилась до нечисленних поодиноких акцій. Найбільш вдалою з них є підстава вважати розповсюдження зображень гетьмана та освітніх книжок. Серед цих видань – біографічний нарис про П. Скоропадського, написаний журналістом О. Маляревським, завідувачем прес-бюро при Штабі гетьмана. Усього було надруковано понад мільйон примірників пропагандистських брошур і портретів гетьмана, включаючи 300 тис. портретів, які були виготовлені в Німеччині за ініціативи її уряду й безкоштовно передані українській стороні³.

Ці видання розійшлися всією країною – особливо портрети, які купували охочіше за книжки⁴. Завдяки їхньому поширенню громадяни, зокрема мешканці сіл, отримали уявлення про те, хто очолює державу і як він виглядає. О. Маляревський навів у спогадах прикметні випадки, про які йому розповідали книгоноші: «Були заяви такого роду: «Чому в Хетьмана папаха (в якій він був зображений на знімку), а не корона. Нам господаря дай у короні, як належить». Інші раділи, що він у військовій формі й казали – цей порядок наведе»⁵.

Спроби пропагувати гетьманську політику, популяризувати гетьманський уряд і особу самого гетьмана були не лише рідкісними і безсистемними, але й не завжди добре продуманими. Через недолугість деякі з них призводили до зворотного результату. Так сталося, наприклад, із фоторепортажем про візит гетьмана до Німеччини (вересень 1918 р.). Під час цих відвідин гетьман обговорив із імператором Вільгельмом II ряд тем, що стосувалися зміцнення української державності. Йшлося про включення до складу гетьманської Ради Міністрів представників українських демократичних партій, про проведення аграрної реформи (передачу поміщицької землі селянам) і про формування української армії.

¹ Історіографічний огляд: Мусиєнко В. В. На захисте завоеваний Великого Октябрю: Компартия Украины во главе борьбы трудящихся за установление Советской власти и защиту ее завоеваний (октябрь 1917–1920 г.). Киев : Политиздат Украины, 1986. С. 116–124.

² Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917–грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 219.

³ Маляревский А. На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время. *Архив гражданской войны*. Берлин : Русское творчество, 1923. Вып. 2. С. 118–121.

⁴ Ibid. С. 120.

⁵ Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1993. С. 438 (фотопортрет П. Скоропадського); Маляревский А. На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время. *Архив гражданской войны*. Берлин : Русское творчество, 1923. Вып. 2. С. 120

Проводжаючи гетьмана після розмови, імператор, за свідченням очевидця, на палацовому ганку «ще раз затримав на хвилину і одною рукою стискаючи йому руку та другу положивши на рамя [...] сказав: «Чи пам'ятаєте, пане гетьмане, про що ми говорили?» Коли гетьман поглянув на імператора – наче питаючись – то цар повторив ще раз: «Національне міністерство, земельна реформа і національна армія!»»⁶. Вочевидь, відразу після цього фотограф зробив знімок, який потім був розтиражований в офіційних повідомленнях про поїздку П. Скоропадського до Німецької імперії⁷.

Ця фотографія з точки зору PR була вкрай невдалою. Гетьман на ній виглядав не як голова держави, що розмовляє з рівним собі по статусу керівником іншої держави, а як підлеглий, який отримує настанови від начальника. Поширення знімку погано позначилося на реноме П. Скоропадського як державного очільника. Так, російський політичний діяч М. Маргулієс, що восени 1918 р. мешкав у Києві, з обуренням згадував: «На Хрещатику можна було бачити портрети Гетьмана, знятого поряд із його покровителем Вільгельмом II»⁸.

Цей іміджевий промах був тим більш прикритим, що насправді почуття приниженості та меншовартості П. Скоропадському були геть непритаманні. Навпаки, за описами спостерігачів, він тримав себе дуже гідно. Співробітник німецької зовнішньополітичної служби В. Блюхер, очевидець зустрічі українського очільника з канцлером Георгом Гертлінгом, писав у спогадах: «Це була цікава картина – бачити молодого, по-військовому бадьорого гетьмана в його мальовничій чорній козацькій формі поряд із згорбленим від віку сімдесятип'ятирічним рейхсканцлером». П. Скоропадському, що «влаштував прийоми як можновладний князь», зазначав В. Блюхер, вдалося забезпечити «репрезентативний бік свого становища якнайкраще»⁹.

Недооцінка ролі пропаганди в боротьбі за владу була суттєвим недоліком внутрішньої політики гетьманського уряду – тим більшим, що інші політичні сили, що змагались за контроль над Україною у 1918 р., провадили роз'яснювальну діяльність дуже завзято.

У білогвардійців – прихильників відновлення Росії без більшовиків – справа з пропагандою також була поставлена не кращим чином. Якщо в гетьманській Українській Державі проурядовою пропагандою нехтували, то в білогвардійців її провадили доволі енергійно, але без помітного успіху, бо ставлення до справи було переважно формальним. Російський письменник О. Дроздов, характеризуючи діяльність ОСВАГ (Осведомительное агентство) – інформаційної інституції, створеної влітку 1918 р. при командуванні Добровольчої армії, свідчив: «Ті, хто працював [...], три чверті своєї енергії витрачали на боротьбу з [...] тупими щупальцями казенщини, чиновницького самовдоволення, неуцтва й вузькості, якими Осваг душив творчу думку й усіляку творчу ініціативу. [...] Що ж усе-таки було створене громіздким і багатолюдним Освагом? Я кажу з чистим серцем і з чистою душею: нічого, крім шкоди»¹⁰.

Більшовики у сфері ідеологічної боротьби були для гетьманської адміністрації серйозним суперником. Заходи з популяризації власної доктрини й політики були в них організовані дуже добре. Російські комуністи та їх прибічники в Україні надавали пропаганді великого значення, розглядаючи масовий ідеологічний тиск на маси як одну з головних опор створеного ними режиму.

Яскравим прикладом тут можуть служити зусилля комуністів із перетягування на свій бік службовців ворожих військ. Заходи в цій сфері мали два напрями – робота з військовими, що були в строю, і робота з військовими, які потрапили в полон. Головним знаряддям в обох випадках були листівки, брошури й газети. Головним прийомом – поширення цих видань.

⁶ Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. С. 394.

⁷ Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917–грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. Ілюстрація № 8.

⁸ Маргулієс М. С. Год интервенции. Берлин : Издательство З. И. Гржебина, 1923. Кн. 1 : Сентябрь 1918–апрель 1919 г. С. 26.

⁹ W. Deutscher W. Deutschlands Weg nach Rapallo. Erinnerungen eines Mannes aus dem zweiten Gliede. Wiesbaden : Limes Verlag, 1951. S. 21. Про сприятливе враження в Німеччині від візиту П. Скоропадського : Golczewski F. Deutsche und Ukrainer 1914–1939. Paderborn, München, Wien, Zürich : Verlag Ferdinand Schöningh, 2010. S. 328, 329. Інша фотографія П. Скоропадського і Вільгельма II : Магочій П.-П. Ілюстрована історія України. Київ: Критика, 2012, С. 261.

¹⁰ Дроздов А. Интеллигенция на Дону. *Архив русской революции*. Берлин, 1921. Т. 2. С. 51, 53.

Створенням і розповсюдженням серед військ супротивника пропагандистської літератури в більшовиків опікувалась ціла мережа установ – партійних, державних, військових. Зокрема, це було завданням кількох підрозділів Народного комісаріату закордонних справ – відділу преси, відділу військовополонених і бюро міжнародної революційної пропаганди. Американська журналістка Л. Брайант залишила опис їх роботи взимку 1917/18 р.: «Всі ці три відділи разом публікували газети на трьох мовах: німецькою – “Die Fackel”; угорською – “Nemzetkzo Socialista” [«Nemzetkzci Szocialista»] та румунською – “Inainte”. Ці газети широко розповсюджувалися серед ворожих військ на всіх фронтах, їх переправляли через передову лінію у ворожі окопи, розповсюджували у таборах військовополонених. Німці, самі майстерні пропагандисти, чудово розуміли, що революційна пропаганда може геть підірвати бойовий дух їхніх військ, і були цим дуже стривожені»¹¹.

За словами Л. Брайант, американські соціалісти Борис Рейнштейн, Джон Рід та Альберт Ріс Вільямс, що працювали в бюро революційної пропаганди, «запровадили в пропаганду елементи американського мистецтва реклами – стислість і конкретність враження». Засоби фотомистецтва, які антибільшовицькі сили, зокрема й гетьманський уряд, у боротьбі за симпатії мас використовували не дуже активно й не завжди з користю для себе, Б. Рейнштейн і його помічники застосовували часто й результативно. Л. Брайант наводить один приклад. У підготовленому бюро революційної пропаганди ілюстрованому випуску газети «Die Fackel» було вміщено знімок, на якому гурт робітників зручно влаштувався в якомусь палаці. Під фотографією був підпис – звернення до німецьких солдатів і працівників: «Робітники завжди будували палаци й захищали їх, проливаючи свою кров. І ось тепер уперше вони живуть у палацах, які будували й захищали. Чому б і вам не взяти з них приклад?»¹².

Готуючи до друку свої видання, більшовицькі пропагандисти діяли зі знанням справи, використовували науковий підхід. Аргументація фактами, залучення якісних засобів (наприклад, агітаційних плакатів – справжніх художніх творів¹³), різноманіття матеріалів (відозви, повідомлення, звіти, офіційні документи, зокрема закони й ін.), простота викладу, його доступність для неосвіченого читача, невеликий розмір публікацій, їх «наступальний, бойовий тон, що демонструє упевненість у перемозі», – усе це застосовували умисно, цілком свідомо. «У змісті матеріалів слід було враховувати особливості аудиторії противника. Щоб підірвати боєздатність [ворожих військ], читачам із дуже упередженою думкою треба було логічно довести правильність висунутих положень, обравши для цього відповідний психологічний момент, який визначали класові, національні, релігійні, сімейні та інші чинники. Тому в друкованій пропаганді більшовики й використовували політичні, логічні, психологічні аргументи»¹⁴.

Ефективним прийомом було висміювання політичних опонентів. Нерідко воно поєднувалося з грубощами та образами. Приміром, одна з агіток проти гетьмана (фактично, проти української державності), що імітувала купюру в сто карбованців, мала такий вигляд: «На одному боці [...] знаходився карикатурний портрет гетьмана Скоропадського, в якого замість скіпетра в руці була виделка з галушкою, в іншій – замість держави – чарка з горілкою. [...] Поряд із портретом стояв босий німецький солдат із гвинтівкою, одягнений у [...] шаровари, з пальцем у носі. У центрі [був] напис «За сто карбованців у Державної Скарбниці видається одна або дві дулі» [...]. На іншому боці [...] були написи: «Сто карбованців ходять по світу Нарівні з мягеньким папіром» [...] «Розмін цих карбованців забезпечується усим добром Державної Скоро-Падії, пана Гетьмана брехнею, німецьким штиком та гайдамацьким нагаєм» [...]»¹⁵. Самі вже граматичні помилки у написах на цій агітці (виконаній, до слова, дуже якісно – це була різнокольорова літографія, вельми схожа на справжні гроші) виражали глузування з керівника Української Держави та з державної мови.

¹¹ Брайант Л. Шість червоних місяців в Росії. Уривки з книги / переклад з англійської Ю. Тереха. *Всесвіт*. 1989. № 11. С. 107.

¹² Ibid.

¹³ Дроздов А. Интеллигенция на Дону. *Архив русской революции*. Берлин, 1921. Т. 2. С. 53.

¹⁴ Эйхе Г. А. Печатная пропаганда партии большевиков среди австро-германских войск (1917–1919 гг.). *Вестник МГУ. Серия 9. Журналистика*. 1967. № 5. С. 29.

¹⁵ Тункель А. Деньги-прокламации. *Наука и жизнь*. 1967. № 12. С. 17.

Крім згаданих газет «Die Fackel», «Nemzetkzci Szocialista» і «Inainte», російський комуністичний уряд у 1918 р. видавав багато інших – англійською, польською, китайською, корейською, французькою, турецькою, фінською та іншими мовами¹⁶. Німецькою мовою в Москві виходила газета «Die Weltrevolution». У грудні 1918 р. тираж кожного випуску цього видання сягнув 38 тис. примірників¹⁷. Крім України та Росії, його розповсюджували також у Австрії, Фінляндії, Швеції, Данії, Нідерландах, Швейцарії¹⁸. Усього протягом 1918 р. більшовиками було видано близько 800 тис. примірників різних газет німецькою мовою¹⁹. Поряд із газетами більшовицький уряд публікував й інші матеріали, розраховані на німецькомовного читача. Так, у Москві протягом 1918 р. вийшли друком 18 брошур на німецькій мові тиражем 510 тис. примірників і 110 тис. листівок²⁰.

Газети та інші більшовицькі пропагандистські видання були створені дуже оперативно. Більшовики захопили владу в Петрограді 7-8 листопада 1917 р., тоді ж сформували свої вищі органи влади, а вже 23 листопада на засіданні одного з цих органів – Всеросійського центрального виконавчого комітету – ухвалили рішення видавати газету німецькою мовою для німецьких солдат. Випуск газети «Die Fackel» розпочався за два тижні – 6 грудня 1917 р²¹.

Про те, як ці газети та інші пропагандистські матеріали використовували для вербування ворожих солдатів, що потрапили в полон, дає уявлення розповідь американського журналіста Ісаака Макбрайда в інтерв'ю журналу «Liberator» (1920). У 1919 р. І. Макбрайд перейшов лінію фронту між Латвією та теренами, підконтрольними більшовикам, маючи на меті зробити репортаж про події у «варварській радянській Росії» (так називалася книга, яку він видав після повернення в США). На запитання «Liberator» про ставлення червоних командирів до військовополонених І. Макбрайд відповів: «О, в них чудова система. [...] От що вони роблять. Полонених ведуть прямо до казарми, саджають долу, потім приходять один червоноармієць із кошиком хліба, а другий – із самоваром. [...] Доки полонені їдять, ще один червоноармієць вносить кипу літератури. Якщо серед полонених є німецький солдат, йому дають літературу німецькою мовою, литовцю дають на литовській, а якщо це француз – що ж, література є на всіх мовах. Доки полонені перебувають у частині, їх годують три рази на день [...] і примушують весь час читати. Коли полонені не читають, із ними розмовляють комісари, розповідають їм про міжнародне становище, про причини війни и про те, навіщо їх пригнали до Росії. Ця методика відпрацьована настільки, що буквально за п'ять хвилин після взяття в полон полоненим дають поїсти, и не мине ще п'яти хвилин, як їм дають літературу»²².

На території Гетьманату комуністична пропагандистська періодика призначалася для розповсюдження серед німецьких і австро-угорських солдат (зі складу підрозділів, розташованих в Україні у межах військової допомоги її уряду). Війська Німеччини й Австро-Угорщини ввійшли в межі української держави наприкінці лютого 1918 р. і відразу стали «адресатом» більшовицьких пропагандистських видань. Так, 11 квітня 1918 р. командування 45-ої ландверної дивізії доповідало керівництву, «що революційні елементи останнім часом знову спробували підсунути нашим солдатам друковані матеріали й твори революційного змісту»²³. Розповсюдження пропагандистських матеріалів серед військ Центральних держав в Україні мало масовий характер – йшлося про значну кількість одиниць. Приміром, протягом жовтня 1918 р. німецька група Федерації іноземних

¹⁶ Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран – участники борьбы за власть Советов на юге и востоке Республики. Москва : Наука, 1971. С. 265-276.

¹⁷ Ibid. С. 268, 269.

¹⁸ Поворот мирового значения. Воспоминания немцев – участников Великой Октябрьской социалистической революции и борьбы против интервентов и контрреволюционеров в 1917–1920 годах. Москва : Прогресс, 1964. С. 22; Эйхе Г. А. Печатная пропаганда партии большевиков среди австро-германских войск (1917–1919 гг.). *Вестник МГУ. Серия 9. Журналистика*. 1967. № 5. С. 28.

¹⁹ Эйхе Г. А. Печатная пропаганда партии большевиков среди австро-германских войск (1917–1919 гг.). *Вестник МГУ. Серия 9. Журналистика*. 1967. № 5. С. 27.

²⁰ Поворот мирового значения. Воспоминания немцев – участников Великой Октябрьской социалистической революции и борьбы против интервентов и контрреволюционеров в 1917–1920 годах. Москва : Прогресс, 1964. С. 11.

²¹ Ibid. С. 10.

²² Россия победоносная. Беседа с Исааком Макбрайдом / публикация и вступление И. М. Краснова. *Иностранная литература*. 1987. № 11. С. 190.

²³ Militarismus gegen Sowjetmacht 1917 bis 1919. Das Fiasko der ersten antisowjetischen Aggression des deutschen Militarismus. Berlin : Deutsche Militärvverlag, 1967. S. 98.

комуністичних груп РКП(б) надіслала в Україну понад 25 тис. примірників газети «Die Weltrevolution» і пропагандистських брошур²⁴.

Добиваючись, щоб пропагандистські матеріали опинилися в руках у австро-угорських та німецьких військовослужбовців, агенти більшовиків в Україні діяли зухвало й винахідливо. У Катеринославі у вересні 1918 р. юнак кинув листівки перед німецьким підрозділом, що крокував центральною вулицею міста – Катерининським проспектом. У Полтаві «дівчата, члени Союзу молоді, гуляючи міським садом, вручали листівки німецькою мовою у конвертах австро-німецьким солдатам». У Миколаєві продавець загортав у листівки придбаний солдатами товар²⁵.

Характерною є історія Марії Макарової–Нікітіної, діячки комуністичного підпілля на Катеринославщині. Дочка стрілочника й дружина слюсаря, мешканка селища біля залізничної станції Нижньодніпровськ, вона з юності «втянулася в революційну діяльність». У 1918 р. М. Макарова, якій тоді було 24 роки, брала участь у розповсюдженні пропагандистських видань серед австрійських і німецьких солдат²⁶.

Судячи з її записок, на схилі життя їй було дуже приємно згадати діяння «героїчної молодості». Особливо гріли душу спогади про випадки, коли їй вдалося, прикриваючись малими доньками, ошукати переслідувачів, обернувши проти них же їх шляхетність і добросердя. Про кілька таких епізодів Макарова розповідає докладно. Так, на початку жовтня 1918 р. вона отримала завдання доставити таємні документи з Нижньодніпровська в село Кулибівку. Сховала папери, як робила це завжди, під одягом дворічної доньки («обмотала» – спеціальна технологія й спеціальна термінологія!), сіла з нею в потяг і там натрапила на співробітників Державної варти. Правоохоронці спробували її затримати, але на заваді стали два німецькі офіцери, що також їхали цим потягом. Офіцери втрутилися, бо їх обурило брутальне поводження з жінкою і дитиною. Даремно вартові пояснювали, що ця жінка – небезпечна злочинниця, «большевичка и комиссарша», яку розшукують три контррозвідки – українська, австрійська й німецька. Один із офіцерів, погрожуючи револьвером, вигнав службовців Варти з вагону (навіть ударив їхнього керівника), запросив М. Макарову до свого купе й опікувався нею та дитиною, доки тривала подорож. Дівчинка й військовий гралися і потоваришували («как сроднились»). «Так и доехали до села Кулибовки. Начала офицеров благодарить мимикой. Взяла Лидусю и начала выходить с вагона, они за мной, помогли выйти и сами вышли, ожидали пока тронутся поезду и сколько видно было с тамбура, махали фуражками...»²⁷.

Було зрозуміло, що гетьманській адміністрації у сфері пропаганди варто брати приклад із комуністів, таких вправних і таких успішних у справі насаджування своєї ідеології. За свідченням О. Маляревського, у вищих урядових колах Гетьманату «багато говорили про необхідність наслідувати розмах і широту більшовиків, розмах яких часто був більш грандіозним ніж той, який заведено називати американським»²⁸.

Однак цього наслідування так і не сталося. На тлі масштабної й інтенсивної комуністичної пропаганди інформаційна діяльність гетьманської влади виглядала скромною. Тоді як більшовики зуміли налагодити випуск цілого ряду газет, гетьманський уряд спромігся створити один єдиний офіціоз – газету «Мир». Вона з'явилася наприкінці 1918 р. й до повалення гетьманського уряду її редакція встигла видати лише кілька номерів²⁹.

Завдяки зусиллям комуністичних пропагандистів іноземні армії в Україні добре знали (а багато хто й поділяв) політичну програму більшовиків. Гетьман же та його уряд

²⁴ Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917–1920). Київ : Наукова думка, 1967. С. 287.

²⁵ Потемкин А. И. Антивоенная и революционная пропаганда в австро-венгерской оккупационной армии на Украине и в Крыму в 1918 г. *Вестник МГУ. Серия 9. История*. 1966. № 4. С. 62.

²⁶ Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4533. Оп. 1. Спр. 15. Воспоминания Марии Галактионовны Макаровой-Никитиной. Арк. 3.

²⁷ Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4533. Оп. 1. Спр. 15. Воспоминания Марии Галактионовны Макаровой-Никитиной. Арк. 8, 9. Інший подібний випадок – див. Додаток.

²⁸ Маляревский А. На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время. *Архив гражданской войны*. Берлин : Русское творчество, 1923. Вып. 2. С. 134.

²⁹ Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917–грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 221; Маляревский А. На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время. *Архив гражданской войны*. Берлин : Русское творчество, 1923. Вып. 2. С. 138, 139.

так і не змогли популяризувати свою політику серед німецьких військ та їх командирів. Правник М. Шкільник, посадовець Міністерства закордонних справ Української Держави, писав у спогадах: «Німці і австрійки не знали ані історії України, ані кількасотлітнього гніту зі сторони Росії, ані національних відносин і революційних процесів в Україні – очевидно давали послух російським колам і переконанням, бо для них «українська земля була незнана». У цьому була деяка вина й українського уряду, що занедбав створити і поширити між німцями і австрійцями інформаційну літературу про правду України і створити відповідні центри, клуби і т.п. інституції для освідомлення чужинців»³⁰.

Головним же недоліком інформаційної діяльності гетьманського уряду стала неспроможність популяризувати свою політику серед власних громадян. Це було критично необхідно. Аграрна реформа, задумана гетьманом, суперечила очікуванням селян – вони бажали отримати неселянську землю усю й безкоштовно, а не частково й за викуп, як це планував П. Скоропадський. Суть запропонованих ним змін він визначав так: «Ставши при владі, я основувався на економічних постулятах парцеляції (роздроблювання) землі. Але для мене було бажаним, щоб селянин заплатив за свою землю і таким чином почував би себе її законним власником. З другого боку, я розробив широкий план, який рівночасно дозволяв задержання земель, під певними умовами, в тих маєтках, що були під культурою буряків, головного джерела багатства мого краю – цукрової індустрії»³¹. Однак і часткової оплатної передачі неселянської землі селянам за гетьмана не відбулося – його уряд, витративши кілька місяців на розробку закону про примусовий продаж поміщицьких угідь селянам, був скинутий українськими республіканцями й не встиг втілити цей закон на практиці.

Розмірковуючи у вигнанні над помилками, яких припустився під час перебування на чолі держави, П. Скоропадський доходив висновку, що слід було якщо не відразу після здобуття влади здійснити примусовий продаж поміщицької землі селянам, то хоча би проголосити його початок – запровадити зміни в цілому, «малювати картину широкими мазками»³², відклавши розробку деталей на пізніший час. Крім того, слід було пояснити суспільству, що уряд має твердий намір здійснити реформу, що вона точно відбудеться і що селяни гарантовано отримають додаткову землю.

Унаслідок браку інформації в селах просто не знали про наміри й цілі гетьманського уряду. Співробітник Особливого відділу штабу гетьмана полковник Григорович, з'ясовуючи влітку 1918 р. суспільні настрої в Катеринославській та Харківській губерніях, дійшов такого висновку: «якщо б з'явилась можливість ширше інформувати населення про всілякі нові положення й закони за посередництва Української влади [...] – влади міцної, про яку мріє не менше населення – усе це, не дивлячись на пропаганду, яку провадять більшовики, значно сприяло би загальному заспокоєнню народу»³³.

Звернені до гетьмана заклики його прихильників і партнерів (зокрема, німецьких представників в Україні³⁴) прискорити проведення реформи й посилити пропагандистську роботу, подібні ж заклики самого гетьмана до його власного уряду залишились без результату. Розмови так і не перейшли у справи. Чому? Основних причин було дві.

Перша – властиве значній частині гетьманської адміністрації нерозуміння важливості пропаганди. Тоді як гетьман і багато урядовців наголошували на необхідності нарощувати інтенсивність державної інформаційної діяльності, інші посадовці, наприклад керівники Міністерства внутрішніх справ, заперечували цю необхідність, вважаючи, що кошти й сили слід спрямувати на придушення антиурядової пропаганди, а не на розгортання

³⁰ Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми. Київ : Кліо, 2016. С. 274.

³¹ Передрук першого після відновлення політичної діяльності інтерв'ю Гетьмана України швейцарській газеті «Gasette de Lausanne» 15 жовтня 1920 р. *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873 – 1945*. Київ : Академпрес, 1993. С. 243, 244.

³² Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917–грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 164.

³³ Малиновська Т. В., Малиновський Б. В. Українське село на межі літа й осені 1918 року: суспільні настрої. *Український селянин*. Черкаси : Вид-во ЧНУ, 2020. Вип. 24. С. 21.

³⁴ Маляревський А. На переэкзаменове. П. П. Скоропадский и его время. *Архив гражданской войны*. Берлин : Русское творчество, 1923. Вып. 2. С. 107.

проурядової, що взагалі не варто дбати про інформування громадськості, бо «все і так буде добре, без зайвої витрати енергії»³⁵.

Друга причина – це недостатня впорядкованість гетьманської влади, схильність її представників відкладати рішення, навіть безумовно термінові, брак енергії та ініціативності. Адже й аграрну реформу гетьманське керівництво не форсувало, хоча добре розуміло, що її проведення є запорукою збереження гетьмана при владі. Згубні наслідки мало поширене серед посадових осіб Гетьманату переконання, що німецькі війська перебуватимуть в Україні тривалий час і захистять гетьманську адміністрацію від усіх її ворогів. «Це ілюзорне усвідомлення гарантованого спокою за німецькими багнетами змушувало не поспішати з розробкою сеймового закону. З цієї ж причини не поспішали і з аграрним питанням і аграрними законами. Тому тягнули нудну канитель мирних переговорів із більшовицькою мирною делегацією, яку очолював Г.Х. Раковський»³⁶. Це ж підводило й до думки, що витрати на пропаганду є зайвими – завдяки німецькій військовій допомозі Гетьманат і без налагодження контакту з власним населенням здолає всі труднощі.

Висновки. «Сутністю пропаганди є простота, сила впливу й цілеспрямованість, – повчав Геббельс своїх підлеглих у промові з нагоди створення нацистського міністерства народної освіти та пропаганди (15 травня 1933 р.), – [потрібно], відкинувши дрібниці й аксесуари ідей, обнажити ці ідеї в усій їх примітивності, зробити зрозумілими для народу, а потім із такою силою й напористістю вдовбувати їх громадськості, щоб врешті-решт кожна остання людина з вулиці зрозуміла, про що йдеться»³⁷. Широке застосування рекламних технологій, різноманітність засобів і прийомів, потужність, розмах, наполегливість (а також грубість, безсоромність, брехливість, маніпулятивний характер) були освоєні російською комуністичною пропагандою задовго до нацистської пропаганди – «вершини» й «зразка» ідеологічної обробки суспільства в умовах тоталітарного режиму – і в повній мірі були використані більшовиками під час їхньої боротьби за підкорення України.

Гетьманським же урядом визначальні засади ефективної пропаганди – інтенсивність, масштабність, системність – були знехтувані. Конструктивна політична програма Павла Скоропадського, орієнтована на створення міцної української національної держави, забезпечення добробуту й безпеки громадян, компромісне вирішення соціальних проблем (зокрема, аграрної), впроваджувалася без достатньої підтримки з боку суспільства. Не в останню чергу це пояснювалося тим, що переваги вжитих або оголошених урядом політичних заходів не були роз'яснені широким верствам. Розповсюдження портретів голови держави й популярних освітніх брошур, поодинокі PR - акції на підтримку урядової політики й урядових діячів справу не вирішували. Одна з причин краху Гетьманату, як визнав згодом і сам його провід, – це брак ефективної пропагандистської роботи.

References

1. Musienko, V. (1986). Na zaschite zavoevaniy Velikogo Oktyabrya: Kompartiya Ukrainyi vo glave borbyi trudyaschihsya za ustanovlenie Sovetskoy vlasti i zaschitu ee zavoevaniy (oktyabr 1917–1920 g.) [On the defense of the gains of the Great October Revolution: The Communist Party of Ukraine at the head of the struggle of the working people for the establishment of Soviet power and the defense of its gains (October 1917–1920)]. Kiev: Politizdat Ukrainyi. [in Russian].
2. Skoropadskiy, P. (1995). Spohady. Kinets 1917–hruden 1918 [Memories. End of 1917–December 1918]. Kyiv ; Philadelphia. [in Ukrainian].
3. Malyarevskiy, A. (1923). Na pereekzamenovke. P. P. Skoropadskiy i ego vremena. Arhiv grazhdanskoj voynyi [On re-examination. P. P. Skoropadsky and his time. Archive of the Civil War]. Berlin: Russkoe tvorcestvo, 2, 105–142. [in Russian].
4. Subtelny, O. (1993). Ukraina: istoriia [Ukraine: history]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

³⁵ Маляревский А. На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время. *Архив гражданской войны*. Берлин : Русское творчество, 1923. Вып. 2. С. 112, 115, 120; Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917–грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 219 – 221.

³⁶ Могиланський Н. М. Трагедія України (Із пережитого в Києві в 1918 році). *Архив русской революции*. Берлін, 1923. Т. 11. С. 96.

³⁷ Горошкова Г. Н. Становление фашистского режима: узурпация и пропаганда. *Ежегодник германской истории 1969*. Москва : Наука, 1970. С. 397.

5. Shkilnyk, M. (2016). *Ukraina u borotbi za derzhavnist v 1917–1921 rr. Spomyny i rozдумы* [Ukraine in the struggle for statehood in 1917–1921. Memories and reflections]. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].
6. Margulies, M. (1923). *God interventsii* [Year of intervention]. Berlin: Izdatelstvo Z. I. Grzhebina. [in Russian].
7. Бльчер, В. (1951). *Deutschlands Weg nach Rapallo. Erinnerungen eines Mannes aus dem zweiten Gliede*. Wiesbaden: Limes Verlag. [in German].
8. Golczewski, F. (2010). *Deutsche und Ukrainer 1914–1939*. Paderborn, Мьнchen, Wien, Зьрих : Verlag Ferdinand Schoningh. [in German].
9. Mahochii, P.-R. (2012). *Iliustrovana istoriia Ukrainy* [Illustrated history of Ukraine]. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
10. Drozdov, A. (1921). *Intelligentsiya na Donu*. [The intelligentsia on the Don]. *Arhiv russkoy revolyutsii*. [Archive of the Russian Revolution]. Berlin, 2, 45–58. [in Russian].
11. Braiant, L. (1989). *Shist chervonykh misiatsiv v Rosii* [Six red months in Russia]. *Vsesvit* [Universe], 11, 97–109. [in Ukrainian].
12. Eyhe, G. (1967). *Pechatnaya propaganda partii bolshevikov sredi avstro-germanskih voysk (1917–1919 gg.)* [Print propaganda of the Bolshevik party among the Austro-German troops (1917–1919)]. *Vestnik MGU. Seriya 9. Zhurnalistika* [The Moscow University Herald. Series 9. Journalism], 5, 26–37. [in Russian].
13. Tunkel A. (1967). *Dengi–proklamatsii* [The money–leaflet]. *Nauka i zhizn* [Science & Life]. 12, 16–17. [in Russian].
14. *Internatsionalisty. Trudyaschiesya zarubezhnyih stran – uchastniki borbyi za vlast Sovetov na yuge i vostoке Respubliki* [Internationalists. The workers of foreign countries are participants in the struggle for Soviet power in the south and east of the Republic]. (1971). Moscow: Nauka. [in Russian].
15. *Povorot mirovogo znacheniya. Vospominaniya nemtsev – uchastnikov Velikoy Oktyabrskoy sotsialisticheskoy revolyutsii i borbyi protiv interventov i kontrrevolyutsionerov v 1917–1920 godah* [A turn of world significance. Memoirs of the Germans - participants in the Great October Socialist Revolution and the struggle against the interventionists and counter-revolutionaries in 1917-1920]. (1964). Moscow: Progress. [in Russian].
16. *Rossiya pobedonosnaya. Beseda s Isaakom Makbraydom* (1987). [Russia is victorious. Conversation with Isaac McBride]. *Inostrannaya literatura* [Foreign Literature], 11, 187–194. [in Russian].
17. *Militarismus gegen Sowjetmacht 1917 bis 1919. Das Fiasko der ersten antisowjetischen Aggression des deutschen Militarismus*. (1967). Berlin: Deutsche Militärverlag. [in German].
18. *Zarubizhni internatsionalisty v riadakh bortsiv za vladu Rad na Ukraini (1917–1920)* [Foreign internationalists in the ranks of the fighters for the power of Rada in Ukraine (1917–1920)]. (1967). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
19. Potemkin, A. (1966). *Antivoennaya i revolyutsionnaya propaganda v avstro-vengerskoy okkupatsionnoy armii na Ukraine i v Kryimu v 1918 g.* [Anti-war and revolutionary propaganda in the Austro-Hungarian occupation army in Ukraine and Crimea in 1918]. *Vestnik MGU. Seriya 9. Istoriya* [The Moscow University Herald. Series 9. History], 4, 56–69. [in Russian].
20. *Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti. F. 4533. Op. 1. Spr. 15. Vospominaniya Marii Galaktionovnyi Makarovoy-Nikitinoy*. [State archive of Dnipropetrovsk region. Fol. 4533. Aids. 1. Coll. 15. Memories of Maria Galaktionovny Makarova-Nikitina.]. [in Russian].
21. *Peredruk pershoho pislia vidnovlennia politychnoi diialnosti interviu Hetmana Ukrainy shveitsarskii hazeti «Gasette de Lausanne» 15 zhovtnia 1920 r. Ostannii hetman. Yuvileinyi zbirnyk pamiati Pavla Skoropadskoho. 1873 – 1945* [Reprint of the first interview of the Hetman of Ukraine after the resumption of political activity to the Swiss newspaper “Gasette de Lausanne” on October 15, 1920. The last Hetman. Jubilee collection in memory of Pavel Skoropadskyi. 1873 – 1945]. (1993). Kyiv: Akadempres. [in Ukrainian].
22. Malynovska, T. & Malynovskyi, B. (2020). *Ukrainske selo na mezhi lita y oseni 1918 roku: suspilni nastroi* [The Ukrainian village on the verge of summer and autumn 1918: social attitudes]. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian peasant]. Cherkasy: Vyd-vo ChNU, 24, 16–23. [in Ukrainian].
23. Mogilyanskiy, N. (1923). *Tragediya Ukraynyi (Iz perezhitogo v Kieve v 1918 godu)* [Tragedy of Ukraine (From what was experienced in Kyiv in 1918)]. *Arhiv russkoy revolyutsii* [Archive of the Russian Revolution]. Berlin, 11, 74–105. [in Russian].
24. Goroshkova, G. (1970). *Stanovlenie fashistskogo rezhima: uzurpatsiya i propaganda* [Formation of fascist regime: usurpation and propaganda]. *Ezhegodnik germanskoy istorii 1969* [Annual of German History]. Moskva: Nauka, 381–414. [in Russian].

Додаток

Спогади М. Г. Макарової - Нікітіної
(фрагмент)

В большинстве случаев я использовала своих маленьких детей, особенно 2-летнюю Лиду, которую обматывала документами и воззваниями и проходила почти везде беспрепятственно.

Один из многих случаев [1918 года]. Нужно было срочно распространить воззвания среди немцев в симферопольских казармах [в Екатеринославе], а туда никого не пропускали. Я взяла на руки Лиду, предварительно зарядила воззваниями, а она уже привыкла, не волынила, а старшую девочку Нину пяти лет от роду [взяла] за руку и пошла. Долго шли, с Нижне-Днепровска верст 15. Добрались, сама заморилась, и дети раскисли, уже вечерет, подошли к симферопольским казармам, кругом часовые, даже не пускают по улицам. Я подошла к часовым и давай просить на пантомимах, что я иду домой с детьми в Лоцманку Камянку.

Тут как по заказу заревели не своим голосом Лида (что с роду с нею не было), а Нина поддержала. Видно, австриец сжалился, видно какой-то небольшой начальник на ломанном русском языке спрашивает, куда мать идешь. Я, плача, ему рассказала, что иду домой, а вже на дворе ночь, а детки маленькие. Он сжалился, берет за руку старшенькую Нину: «Пойдем». Подошли к казарме, спрашивает, на пантомимах показывает, кушать хотите, а я ему показываю черствый ржаной кусок хлеба, дети тянутся, просят. Я отломала по маленькому кусочку. Схватили, кушают, давятся, а мой австриец стоит, смотрит, а слезы капают с глаз. Схватил Нину на руки и бегом побежал вперед, я еле за ним поспеваю. Привел нас до кухни, кричит на повара, а я не знаю что, повар вылупил глаза, не поймет. Потом разобрался. Вытащил с котла большой кусок мяса, насыпал супу. Друг принес белого хлеба детям, печенья, конфет. Растерялись мои крошки, хватают мясо, а в рот пхнут конфеты. Собралось очень много солдат, особенно австрийцев. Некоторые плачут, а этот, который нас привел, места не находит, ругается. И так мы покушали, начала я благодарить, спрашиваю: «Можно идти» – и показываю по направлению Лоцманки... Поблагодарила за угощение. Навязали мне еще узел продуктов, и я пошла, а мои крошки понаедались, спать хотят. Отошла я от казармы, скрылась, села, взяла на руки Лидочку, освободила мой груз воззвания и помаленьку пошла, а Нина тянет за юбку, киснет «Я спать хочу». «Вот придем до бабушки, с нею и будешь спать», а сама куролесю по казарменных дворах. На меня никто не обращает внимания. Выбираю укромные места, засовываю и к счастью начало темнеть. И так таща за собой двух детей, свой драгоценный революционный груз я разместила на видных укромных местах. Уже стемнело, когда я спустилась в балку, подхватила детей и что есть духу побежала по направлению рыбалской балки. Не знаю, сколько я бежала, шла ночью, на улицах в городе никого нет. Спустилась на Пушкинскую улицу, и тут возле Арестантских рот кусты, я в изнеможении упала, дети на руках двое спали как мертвые, уснула и я. Чуть зорька прокинулась. Через кусты нельзя идти, надо на лодку и пробираться через Днепр. Приехали лодкой благополучно... Пришли домой, а там уже трагедия. Мать кричит, рвет на себе волосы, девушки плачут, а парни похилили головы. Сколько радости, а мои полюшники занялись гостинцами. «Бабушка, это дядя нам дал», – лепечет старшенькая.

Особенно оживилась деятельность партизан-разведчиков и связных в сентябре 1918 г., когда приехали члены Областного комитета Донецко-Криворожского бассейна. Меня назначили командиром разведотряда. Приходилось выполнять самые сложные и секретные задания в большинстве случаев со своими малютками, подвергая свою жизнь и жизнь детей смертельной опасности.

*(Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4533. Оп. 1. Спр. 15.
Воспоминания Марии Галактионовны Макаровой-Никитиной. Арк. 3-6.)*

Надійшла до редакції / Received: 18.04.2023
Схвалено до друку / Accepted: 02.06.2023